

Żubr w kulturze

Danuta Sztynch

z Wydziału Nauk o Zwierzętach Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

*Czy nie chciałbyś, żeby nas obsiadły w koło i spojrzwały z ukochaniem:
Bocian, żuraw, trznadel, gołąb, borsuk, żubr i złoty daniel?*
[Stanisław Grochowiak, 1934–1976]

Bison *bonasus*, najpotężniejszy lądowy ssak Europy, jest modelowym przykładem gatunku uratowanego od zagłady i przywróconego przyrodzie. Żubr jednak może także inspirować działalność kulturową, oddziałując na wyobraźnię, która utrwała się w formie malarskiej, rzeźbiarskiej, literackiej czy muzycznej. Odnajdujemy go już na pieczęciach i płaskorzeźbach babilońsko-asyryjskich i sumeryjskich, gdzie występuje jako symbol władzy Enilila, jednego z naczelnych bóstw w starożytnym Bliskim Wschodzie, boga ziemi i atmosfery (1).

Ten otoczony wielką tajemnicą król puszczy od niepamiętnych czasów fascynował człowieka swoją odwagą, majestatem i dzikością skrywaną pod pozornym spokojem.

Celem tego artykułu jest prześledzenie występowania przedstawień żubra w różnych dziedzinach sztuki. Zaprezentowane teksty kultury mają udowodnić, jak często żubr był źródłem inspiracji artystycznych.

Związki żubra ze sztuką pradziejową

Wszystkie najświetniejsze stanowiska wielkiej sztuki jaskiniowej mieszczą się w przedziale od piętnastego do dziesiątego tysiąclecia p.n.e. (2). Te arcydzieła wprowadzają w dzieje kultury świat obrazów, w których odbijają się myśli, pragnienia i lęki naszych przodków. Naukę wciąży jeszcze

trapią wątpliwości na temat pojawienia się pierwszych działań artystycznych i tajemnicy zniknięcia tej sztuki. Racje jej istnienia również stanowią zagadkę: czy stworzyła ją magia, czy jej celem były rytuały błagalne albo destrukcyjne? A może była to sztuka dla sztuki?

Najbardziej znanymi jaskiniowymi wyobrażeniami żubrów są czerwono-czarne rysunki odkryte w hiszpańskiej grocie Altamira. Niezwykły jest realizm w odtworzeniu ruchu zwierząt przedstawionych w skoku lub gdy leżą rozciągnięte na ziemi. Kontur kompozycji tworzy rysunek zakreślony czernią manganitu, wypełniony ochrą i czerwienią w różnych, modelujących postacie odcieniach (rys. 1).

Żubr króluje też w słynnych naskalnych malowidłach w jaskini Lascaux we Francji. Uderzająca jest ekspresja wizerunku, sprężystość ruchu zwierząt (rys. 2). Chronologicznie należą one do wczesnego okresu magdaleńskiego, czyli powstały około piętnastu tysięcy lat p.n.e.

Większość odkrytych, w tzw. Czarnym Salonie groty w Niaux, jednobarwnych wyobrażeń żubra naznaczona jest śladami przypominającymi rany, inne poranione są strzałami (rys. 3). Bliższa analiza tych zabytków uzmysławia, że przedstawione na nich żubry są w większości martwe. Wydaje się, że omawiane malowidła odsłaniają pierwotny charakter stosunków ludzi ze zwierzętami: zwierzęta to przede wszystkim myśliwskie trofea. Doskonałość

Bison in culture

Sztynch D., Faculty of Animal Sciences, Warsaw University of Life Sciences – SGGW

The bison – present in human consciousness in a form of various symbols – has largely impacted our culture. This mighty and beautiful animal commanded respect already in primitive communities worshipping domination and strength. That fascination was passed down in rites, drawings and rock paintings. Shrouded in mystery, the motif of bison constantly runs through representational and decorative arts, music and literature, as the animal's grace and majesty – which inspire artists – are timeless. Within the closed circle of hunting culture the bison is present in songs, poetry and Old Polish sayings. It became a heraldic animal symbolizing wisdom, dignity and majesty. The bison is still vivid in common imagination of Poles and its image accompanies us in everyday life: as a logo of companies, institutions, foundations or associations, as an alcohol brand, on postage stamps and coins, in a form of gifts or souvenirs and even in mass media such as television advertising. Its contemporary representations draw on the symbolism of the bison shaped by history, tradition and beliefs.

Keywords: bison, culture, art, literature, music.

przedstawień żubra przy karykaturalności postaci ludzkich zaskakuje w rysunkach naskalnych w Font-de-Gaume (rys. 4).

Reasumując, wspaniałe sceny z życia żubrów malowane na ścianach i sklepieniach jaskiń Europy Zachodniej miały prawdopodobnie znaczenie magiczne związane z myślistwem. Wierzono, iż tworząc wizerunki zwierząt, przejmują się nad nimi kontrolę i władzę; nie były przeznaczone do oglądania, ale do oddziaływania swą mocą. Ich zadziwiający realizm wyraźnie świadczy o kultowej fascynacji gatunkiem, łączącej się z rolą żubra jako łowieckiego obiektu pożądania.

Ryc. 1. Jaskiniowe wyobrażenia żubrów w Altamira [28]

Ryc. 2. Groźne żubry – fragment słynnych naskalnych malowideł w jaskini Lascaux [28]

Ryc. 3. Wizerunek zranionego żubra w grocie Niaux [28]

Ryc. 4. Doskonale przedstawiony żubr w rysunkach naskalnych Font-de-Gaume [28]

Ryc. 5. Najwcześniejsza odnaleziona miniaturowa rzeźba, jaskinia Tuc d'Audouber [29]

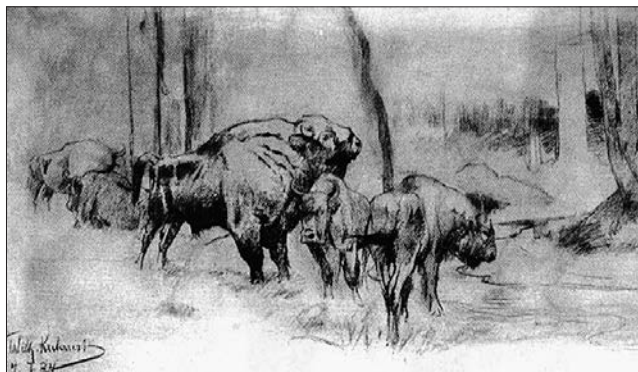
Ryc. 6. *Walczące żubry*, Leon Wyczółkowski, 1921 r. [11]

Ryc. 7. *Walka żubrów*, Aleksander Orłowski, 1802 r. [9]

Ryc. 8. *W Puszczy Białowieskiej*, Walery Brochocki, 1885 r. [24]

Ryc. 9. Żubry, szkic węglowy, Wilhelm Kunert, 1924 r. [8]

Ryc. 10. W puszczy, Tamara Tarasiewicz [9]

Innym sposobem wypowiedzi artystycznej były miniatury, modelowane statuetki. Powstawały one, jak się wydaje, pod wpływem estetyki różnej od tej, która wiąże się z animalistycznym malarstwem naskalnym. Nieliczne z nich, zakonserwowane przez wyjątkowo dogodne warunki, przetrwały i trafiają do naszych rąk jako unikatowe dokumenty przeszłości. Najwcześniej (prawdopodobnie około 12 tysięcy lat temu) odnaleziona gliniana rzeźba przedstawiająca żubry znajduje się w jaskini Tuc d'Audoubert (ryc. 5). Jedną z pięciu światowych kopii tej pracy posiada od 1937 r. Muzeum Przyrodniczo-Leśne Białowieskiego Parku Narodowego i prezentuje ją w muzealnym holu.

Z czasem – wraz z kurczeniem się zasięgu występowania żubra – pozostaje on na wiele lat zdumiewająco nieobecny w kulturze i w wyobraźni.

Motyw żubra w malarstwie puszczańskim

Gdy w końcu XVIII stulecia ostatnią znaną ostoją żubra stała się Puszcza Białowieska, motyw żubra w malarstwie splótł się na lata z motywem puszczańskim. Być może podróże artystów do puszczy były odpowiedzią na apel Zygmunta Glogera:

A gdzie są nasi malarze – którzy pocą się na bruku miejskim nad wyszukiwaniem banalnych i bezmyślnych tematów dla swojego pędzla, a nie spożytkowali dotąd bogatych motywów Puszczy Białowieskiej, życia jej ludzi i zwierząt? Choć bowiem puszcze niektórzy malowali, to prawie żaden nie widział jej wspaniałego i odrębnego charakteru (4).

Miejsce to napawało twórczym zachwytem Leona Wyczółkowskiego (1852–1936), wybitnego reprezentanta nurtu realistycznego w polskiej sztuce, jednego z najwspanialszych twórców okresu Młodej Polski. Jego wrażenia z podróży do puszczy zaowocowały licznymi szkicami malarskimi, akwarelami, rysunkami, które następnie artysta opracował w graficznej technice litografii. Przywiezione studia posłużyły do wydania

teki *Wrażenia z Białowieży*, która jest nie tylko wybitnym dziełem artystycznym (ryc. 6), ale też bogatym źródłem ikonograficznym Puszczy Białowieskiej z początku lat dwudziestych XX w. Pozwala prześledzić procesy, których opis możemy znaleźć w literaturze, wydarzenia, które owiane są już legendą.

Innym twórcą ukazującym żubra w jego naturalnym środowisku był Aleksander Orłowski (1777–1832), uważany za pierwszego polskiego litografa. Jego prace, w tym piękny drzeworyt pod tytułem *Walka żubrów* (ryc. 7), niejednokrotnie popularyzowały władzę puszczy na łamach poczytnych w okresie międzywojennym czasopism, takich jak *Echa leśne* i *Łowiec Polski*.

Rodzajowe sceny leśne utrzymywał na swoich obrazach Walery Brochocki (1847–1923). Zachwyt dla Natury artysta wyraził w rysunku zatytułowanym *W Puszczy Białowieskiej* (ryc. 8). Przedstawia on stado żubrów pod sędziwym dębem, którego przesadna wielkość pogłębia wrażenie dzikości ukazanego otoczenia (7).

Pamiętką pobytu słynnego niemieckiego malarza Wilhelma Friedricha Kunerta (1865–1926) w Puszczy Białowieskiej są co

najmniej trzy dzieła. Dwa z nich to obrazy olejne, trzecie to szkic węglowy przedstawiający stado żubrów (ryc. 9).

Do tematyki zoomorficznej nawiązują w swoich pracach także artyści mniej znani i nieprofesjonalni. W latach 1994–1996 w Białowieży działała Galeria Leśna Tamary Tarasiewicz (ur. 1950). Większość płócien autorki wyraźnie inspirowana jest przyrodą Puszczy Białowieskiej (ryc. 10). Także Tadeusz Gazda (ur. 1952) odznacza się głębokim zamiłowaniem do zwierząt leśnych i wrażliwością na ich piękno. Część swoich prac poświęcił sylwetkom żubrów, m.in. portret *Pan Kniei* (ryc. 11). Zwierzę ukazane zostało nie tylko w kontekście polowań, występuje też jako główna postać obrazu.

Sztukę Tomasza Barczyka (ur. 1975) inspirowane potoczna rzeczywistość postrzegana okiem wrażliwego artysty, który swe dzieło potrafi dodatkowo obdarzyć charakterystycznym go poczuciem humoru. Wśród jego prac odnaleźć można obraz wykonany techniką mieszaną, zatytułowany *Igraszki starego żubra* (ryc. 12).

Ryc. 11. Pan Kniei, Tadeusz Gazda [33]

Ryc. 12. Igraszki starego żubra, Tomasz Barczyka [29]

Żubr w ilustracjach książkowych

Dzieła literackie miały swoje odpowiedniki w pracach plastyków. Takie właśnie rodzajowe, zrozumiałe na tle polskich tradycji, kultury i historii narracyjne malarstwo mogło liczyć na największy sukces.

Wziętym ilustratorem książkowym był Michał Elwiro Andriolli (1836–1893). W Polsce szczególnie znane i cenione są jego ilustracje wykonane do *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza. Współczesne mu środowiska artystów, jak i krytyków podzieliły się w ich ocenie. Rysunki te nie zyskały także aprobaty społecznej.

Chyba każdy myśliwy zna uroczyste dzieło Wincentego Pola *Rok Myśliwca* (10), bogato i pięknie ilustrowane techniką drzeworytową według projektu Juliusza Kossaka (1824–1899). W pracy tej występuje między innymi rycina *Grudzień*, przedstawiająca wracających na saniach litewskich myśliwych ze swą wielką zdobyczą – wyprawioną skórą żubra. Kossak jest też autorem ilustracji do tekstu Wacława Przybylskiego *Puszcza Białowieska i żubry*, ukazującej postacie dwóch walczących żubrów na tle lasu. Artysta był zapalonym ilustratorem zarówno wydawnictw książkowych, jak i gazet, ale znany jest głównie z obrazów historycznych i batalistycznych. Pojmował

on twórczość w kategoriach nie tylko estetycznych, ale i patriotycznych, z przywiązaniem do ziemi ojczystej, tradycji i folkloru.

Antoni Kamiński (1860–1933), uważany przez mu współczesnych za najlepszego rysownika w naszej części świata, swoje wrażenia z podróży do puszczy zawarł w *Szkicach z Puszczy Białowieskiej*. Żubry pojawiają się na rysunkach *Spotkanie w drodze* oraz *Żubry* (ryc. 13). *Szkice puszczańskie* Kamińskiego do dzisiaj bardzo często trafiają do publikacji poświęconych Puszczy Białowieskiej.

Żubra, stojącego na samym szczycie zwierząt uważanych za najbardziej godne i dostojne, za upragnione trofeum myśliwskie dla królów i książąt, nie mogło zabraknąć w wydany w 1861 r. opisie polowania cara Aleksandra II. Ich autor, węgierski artysta Michael von Zichy (1827–1906), specjalizował się w ilustrowaniu scen z łowów i uroczystości dworskich. Jego pobyt w Puszczy Białowieskiej zaowocował przejawiającymi cechy romantyzmu, pełnymi dynamiki akwarelami (ryc. 14).

Swoistą skarbnicą ilustracji z motywem żubra jest wydana w 1903 r. monografia Puszczy Białowieskiej, Georgija Karcova. Trzydzieści ilustracji do tej książki wykonał Nikolai Samokish (1860–1944), jeden z najznamienitszych carskich artystów

nadwornych. Malarskim śladem jego wizyty w Puszczy Białowieskiej jest m.in. rycina *Żubry przy paśniku* (ryc. 15), dobrze oddająca styl artysty – energiczną kreskę, doskonałe operowanie fakturą, dbałość o szczegóły.

Innym wybitnym ilustratorem rosyjskim przełomu XIX i XX w., którego Karcov zaprosił do współpracy, był Rudolf Frents. W książce o Puszczy Białowieskiej zamieszczonych jest kilka jego rysunków, w tym wyobrażenie polowania na żubry w XV w. (ryc. 16).

Z czasem umieszczanie rysunków przedstawiających żubry w książkach opisujących Puszcze Białowieską stało się tradycją.

Żubr – rzeźba plenerowa

Szczególną formą wypowiedzi artystycznej jest rzeźba plenerowa. Zdobita ona atria, place i miejsce zgromadzeń, a z biegiem lat stała się także popularna w parkach, na ulicach miast i osiedli.

Najstarszy monument niekwestionowanego władcy europejskich puszczy znajduje się w Spale i ma długą historię. Żubra naturalnej wielkości kazał odlać w żeliwie, według projektu wspomnianego wcześniej Michały von Zichy, car Rosji Aleksander II, na chwałę polowania w 1860 r. i w dowód uznania dla tych królewskich zwierząt. Posąg

Ryc. 13. Żubry, Antoni Kamiński, 1912 r. [29]

Ryc. 14. Polowanie, Michael von Zichy, 1861 r. [34]

Ryc. 15. Żubry przy paśniku, Nikolai Samokish, 1903 r. [26]

Ryc. 16. Polowanie na żubry w XV wieku, Rudolf Frents, 1903 r. [6]

Ryc. 17. Żelazny monument żubra w Spale, 1862 r.

Ryc. 18. Pomnik żubra w Pszczynie

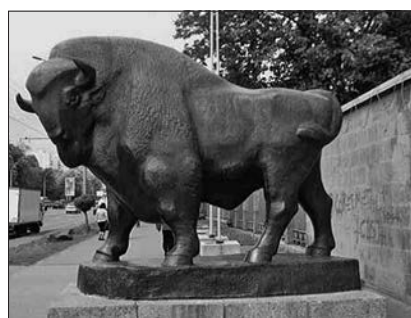
Ryc. 19. Rzeźba plenerowa w Bremen

Ryc. 20. Leżący żubr, August Gaul, rzeźba plenerowa, Kilonia 1905 r. [29]

Ryc. 21. Stojący żubr, August Gaul, rzeźba z brązu, Berlin 1902 r. [29]

Ryc. 22. Największy pomnik żubra w Europie, Kijów [21]

przez 53 lata stał przy pałacyku myśliwskim w Zwierzynicy, na trasie z Hajnówki do Białowieży. Był jakby wspomnieniem historycznych czasów, gdy w okolicznych lasach odbywały się polowania, w których uczestniczyło wiele ważnych osobistości ówczesnej Europy. W czasie I wojny światowej wywieziono go w głąb Rosji, skąd w 1924 r. wrócił do wolnej Polski, ale nie na pierwotne miejsce, tylko na dziedziniec Zamku Królewskiego w Warszawie. Jednak ówczesny prezydent RP Ignacy Mościcki przeniósł go do swej rezydencji w Spale, gdzie stoi do dziś, pełniąc rolę nieoficjalnego herbu Spali i oryginalnej atrakcji turystycznej (ryc. 17).

W Hajnówce zaś, odsłonięto w 2001 r. nowy pomnik żubra, autorstwa znanego współczesnego rzeźbiarza Jana Siuty (ur. 1955). Zbiegło się to z obchodzoną wówczas w Białowieży Rokiem Żubra. Ta odlana z brązu rzeźba plenerowa różni się od poprzedniej bardziej dynamiczną pozą.

Niezwykły pomnik przedstawiający gigantyczną głowę żubra, zwróconą na trzy strony świata, według projektu Joachima Krakowczyka, ozdobi jeden z placów w Pszczynie. Dzięki nawiązaniu do wizerunku Światowida jest on dobrze widoczny z każdego miejsca oraz idealnie wpisuje się w trójkątny plac, na którym stoi (ryc. 18).

Świetnie komponuje się z otaczającą przyrodą także rzeźba żubra (wykonana ze stopu

miedzi i brązu) znajdująca się w Ogrodzie Botanicznym w Niemczech, w Bremen. Połączenie potęgi i mocy symbolizowanej przez żubra z delikatnością i subtelnością pięknych kwiatów, w których otoczeniu się znajduje, daje niezwykle, zachwycający efekt (ryc. 19).

Po obu stronach wejścia do galerii sztuki w niemieckim mieście Kilonia znajdują się dwa identyczne, statyczne w formie (wykonane z wapienia muszlowego) pomniki żubra, autorstwa znakomitego niemieckiego rzeźbiarza Augusta Gaula (1869–1921) – (ryc. 20). Jego dziełem są także wykonane z brązu, odznaczające się starannie opracowaną formą i bogatą fakturą rzeźby *Leżący żubr* i *Stojący żubr* (ryc. 21). Elegancka

uroda tych prac podkreśla godność i wolnego ducha portretowanego zwierzęcia.

Natomiast największego w Europie żubra na cokole można spotkać przed wejściem do kijowskiego ogrodu zoologicznego (ryc. 22).

Na szczęście także współcześni rzeźbiarze o międzynarodowej sławie nie stracili zainteresowania, niełatwo zdradzającym swoje tajemnice, żubrem. Sally Matthews – artystka, która wykorzystuje w pracy wyłącznie naturalne materiały (ziemię, gałęzie, mech, trawy, skóry zwierzęce), stworzyła w Parku Pałacowym w Białowieży dwie rzeźby plenerowe żubrów (7). Dziś są one ozdobą placu przy Ośrodku Edukacji Białowieżskiego Parku Narodowego (ryc. 23).

Ryc. 23. Żubry, Sally Matthews, Białowieża 2004 r. [24]

Ryc. 24. Czekoladowa rzeźba, Janusz Profus [32]

Nietypową rzeźbę żubra (ryc. 24) wystawiono w 2006 r. w Białymstoku, podczas licytacji na rzecz dzieci z chorobami nowotworowymi. Wykonał ją, z 800 tabliczek gorzkiej czekolady, mistrz świata w cukiernictwie i słynny stylistka Janusz Profus.

Żubr – fotografia

Fotografia artystyczna, a także przyrodnicza, choć jest sztuką bardzo młodą, ma w Polsce piękne tradycje i jest na świecie wysoko ceniona. Za jej prekursora w dzisiejszym pojęciu uchodzi Jan Bułhak (1876–1950), który nadał jej rangę sztuki, przybliżając do obrazu malarskiego.

W pewnym sensie spadkobiercą ideowym Bułhaka stał się Włodzimierz Puchalski (1909–1979), który całe życie poświęcił fotografii. Szczególnie upodobał sobie Puszcę Augustowską i Białowieską. Artysta tak pisze o swojej pracy:

Polowanie obiektywem na zwierzyńnię należy nie tylko do najwyższej klasy łowów

będących bezkrawym zdobywaniem trofeów strzałem kamery fotograficznej, ale jest także, a może przede wszystkim, wyzwoleniem utajonego w człowieku ukochania natury i urzeczywistnieniem tęsknoty za życiem wśród kniei, bez owych komplikacji i uciążliwych konwenansów, jakie dają zbiorowiska ludzi w miastach (16).

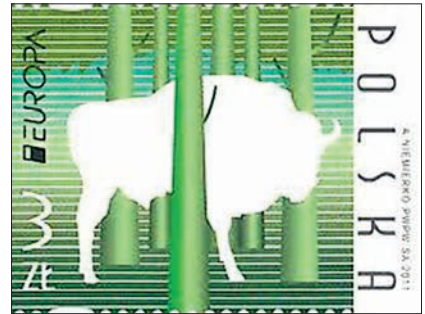
Nie sposób wymienić wszystkich fotografów i fotografików, dla których spotkanie z żubrem na tle malowniczego krajobrazu jest czymś wyjątkowym (T. Budziński, P. Fabiański, Kłosowscy, Kosińscy, A. Krasieński, A. Stachurski, P. Strykowski, M. Szymura, J. Walencik, W. Wołkow). Zafascynowani są nim i jego dzikością, którą trudno ujarzmić, zarówno amatorzy, jak i profesjonaliści.

Żubr w sztukach zdobniczych

W ostatnich czasach żubr, symbolizujący potęgę, dominację, siłę, często pojawia

Ryc. 26. Ręcznie formowane szkło [9]

Ryc. 25. Zielony znaczek z żubrem, Poczta Polska

się jako logo firm, instytucji i organizacji. Od początku wizerunek tego zwierza figuruje w godle Ligi Ochrony Przyrody; nic dziwnego, to przecież symbol polskiego sukcesu w ochronie ginących gatunków. Uskrzydłony, stylizowany na pegaza żubr, utożsamiany z poetyckim natchnieniem, stanowi logo Ośrodka Kultury w Gołuchowie i metaforycznie łączy jego kulturowo-leśny profil. Także wiele kół łowieckich, nadleśnictw, stowarzyszeń (np. Stowarzyszenie Miłośników Żubrów) – dla zaakcentowania ciągłości polskiej tradycji – nosi nazwę „Żubr”.

Słabość myśliwych i leśników do trusków wykorzystano na pięknie zaprojektowanych kolorowych etykietach alkoholi. Najpopularniejszymi markami korzystającymi z wizerunku żubra są: wódka *żubrówka* i piwo marki *żubr*. I to właśnie żubr, symbolizujący siły witalne, stał się bohaterem kampanii reklamowej, będącej formą sztuki użytkowej. Z każdym kolejnym telewizyjnym hasłem *Żubr występuje w puszczy, Żubr występuje wszędzie, Żubr w chłodzie polany, Zimowe zapasy żubra, Żubr powstaje z jęczmienia, Żubr stawia się czasem* itd. widz, podziwiający inwencję autorów, coraz bardziej zbliża się do sylwetki zwierzęcia i jego świata. Spoty te stały się kultowe wśród Polaków.

Swoistego rodzaju małe dzieła sztuki użytkowej mogą stanowić znaczki pocztowe, projektowane przez artystów dbających o to, aby ich prace wyróżniały się swoją treścią i formą. Filatelistycznego Oskara 42. Międzynarodowego Konkursu Sztuki zdobył, uznany za najpiękniejszy na świecie, zielony, pachnący jałowcem znaczek z żubrem (ryc. 25) Poczty Polskiej.

W naszej kulturze żubr bywa też często spotykanym symbolem w heraldyce, gdzie uosabia mądrość, dostojność, piękno, siłę i iście monarszą powagę. Najdawniejszy przykład występowania tego szlachetnego zwierzęcia w rodowej symbolice stanowią dwa starożytne herby polskie – herb Wieniawa i herb Pomian, (mające w godle herbowym, na tarczy, głowę żubra). Równie dawną tradycję ma przypomniany w „Encyklopedii staropolskiej” Zygmunta Glogera (4) szlachecki herb Bugnerowicz

z 1595 r., w którego tarczy była głowa żubra z gołym mieczem, zaś nad hełmem ręka zbrojna we włócznię.

Wizerunek żubra, jest też do dzisiaj reprezentowany w polskiej heraldyce terytorialnej. Najczęściej na wschodnich terenach Polski – w herbie powiatu hajnowskiego, Bielska Podlaskiego, Sokółki, Tykocina, Kazimierzy Wielkiej, Zambrowa, Drohiczyzna, Knyszyna, Żywca, Moniek, Sejn (17). Jego postać zwykle świadczy o dawnym puszczańskim charakterze miast.

Także na monetach i biletach płatniczych od najdawniejszych czasów pojawiały się akcenty zoomorficzne. W związku z obchodami Karpackiego Roku Żubra Narodowy Bank Polski w ramach serii „zwierzęta świata” wyemitował nową kolekcję monet z wizerunkiem ozdoby polskich puszczy.

Postać żubra występuje też w formie niezliczonych pamiątek z Polski o większych (ryc. 26) i mniejszych walorach artystycznych.

Żubr w utworach muzycznych

Piękną i długą tradycję mają w Polsce pieśni myśliwskie. Kwintesencją stylu jest utwór Adama Mickiewicza, pod tytułem *Pieśń myśliwska*. Poetę do napisania tego liryku zainspirowała opera Wagnera *Wolny strzelec*. W III akcie, Chór strzelców śpiewa:

*Kto żubra wywiedzie z ostępu za rogi,
Kto kudły niedźwiedzie podesłał
pod nogi?
Hej, lasy i niwy, ozwijcie się w chór!
Zatrąbił myśliwy, król lasów i gór (18).*

Żubr w literaturze

Puszcz imperator, jak nazywał żubra Adam Mickiewicz – od wieków znalazł swe trwałe miejsce w naszej literaturze. Poeci, prozaicy czy dramaturdzy w swojej twórczości nieraz szukali natchnienia w nieprzebranym Skarbcu Przyrody, która szczególnie oddziałuje na wyobraźnię.

Najważniejszym zabytkiem literatury związanej z żubrem jest *Pieśń o żubrze, jego dzikości i polowaniu na niego* Mikołaja Hussowskiego (1480–1533), znakomitego poety polsko-łacińskiego. Treścią poematu, dedykowanego królowej Bonie, jest poetycki ale wierny opis żubra, a także obraz puszczy polskich i polowania na grubego zwierza. Charakterystyka żubra, doskonale ukazująca wizerunek zwierzęcia, jest obszerna i oparta na własnych spostrzeżeniach autora, dzięki czemu utwór nabiera cech epickiej opowieści (19). Jest oczywiste, że w wielu miejscach odbiega on od ściśle naukowej wiedzy o tym zwierzęciu (20), co należy przypisać chęci ubarwienia całości dla wywarcia większego wrażenia

na czytelnika. Przytoczony niżej fragment przetłumaczył Jan Kasprzowicz:

*Najdziksz stwor ten w puszczech
litewskich się rodzi
A cielskiem tak ogromnym
odznaczać się zwykł,
Że kiedy łeb, konając, zwyciężon pochyli,
Trzech chłopów może wpośród rogów
jego sięść.
Lecz kark jego olbrzymi zbyt małym się wyda,
Jeśli byś inne członki z nim porównać chciał.
Brodzisko sterczy w strasznych
związując się kudłach,
Płomiennie ślepią się przeraźliwy gniew,
Potworne włosie grzywy spływa
po łopatkach
Kolana kryjąc sobą, przód i całą pierś
Lecz jeśli wielkie sprawy mam łączyć
z drobnymi,
Jeśli nie myśliwskich wolno czepiać słów,
Na kozła rogatego wygląda z postaci,
Choć w wszystkich widać członków,
iże z rodu byk.
A barwy jest ciemniawej: z żółtej oraz
czarnej
Tak zlała się, że wyszła stąd pośród barw (6).*

Pochwałę myśliwstwa głosił też Wacław Potocki (1621–1696). W utworze *Równi łącznie się zgodzą* odnajdujemy następujący fragment:

*Żubra chce łamać z jarzma
wyprzężonym bykiem,
Kto radzi na Kozaków kmieci wywieść
szykiem.
O wolności się Kozacy z pany swymi biją:
Nuż się tąż zapowietrzą kmiecie
fantazyją,
W cięższej stokroć niewolej zostając
niżli ci (21).*

W opisy puszczy pełnych zwierza bogate są strofy *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza (1798–1855), np. we fragmencie dotyczącym wojny:

*Teraz widzi na niebie dziwna tuna pała,
W puszczy łoskot, to kula od jakiegoś
działa,
Zbłądziwszy z pola bitwy, dróg w lesie
szukała,
Rwąc pnie, siekąc gałęzie. Żubr,
brodacz sędziwy,
Zadrzał we mchu, najeżył długie
włosy grzywy,
Wstaje na wpół, na przednich nogach
się opiera
I potrząsając brodą, zdziwiony spoziera
Na błyskające nagle między łosem
zgliszcze,
Pękł z hukiem jakby piorun; żubr
pierwszy raz w życiu
Zląkł się i uciekł w głębszym schować
się ukryciu (22).*

Innym przykładem obecności żubra w *Panu Tadeuszu* może być *Koncert Wojskiego na myśliwskim rogu*:

*Zadął znowu; myśliłbyś, że róg
kształty zmieniał
I że w ustach Wojskiego to grubiał,
to cieniał,
Udając głosy zwierząt: to raz w wilcza
szyję
Przeciągając się, długo, przeraźliwie
wyje;
Znowu jakby w niedźwiedzie
rozwarzłszy się gardło,
Ryknął; potem beczenie żubra wiatr
rozdarło (22).*

Wincenty Pol (1807–1872) w swoim najbardziej znanym utworze, *Pieśń o ziemi naszej* (poetyckim obrazie wędrówek po kraju), tak opisuje krainę puszczy i żubrów:

*Tam na północ! Hen daleko! Szumią
puszcze ponad rzeką,
Tam świat inny, lud odmienny. Kraj
zapadły, równy, senny,
Często mszysty i piaszczysty; Puszcze
czarne, zboża marne,
Niebo bledsze, trawy rzadsze, Rojsty
grząskie, groble wąskie,
Ryby, grzyby i wędliny. Lny dorodne,
huk zwierzyny,
I kęs chleba w czoła pocie, a na pański
stół łakocie:
Lipce stare, łosie chrapy i niedźwiedzie
łapy.
Puszcz i żubrów to kraina,
a dziedzictwo Giedymina (21).*

Żubr – nieodłączny element kniei – bezpośrednio kojarzący się z polowaniem – pojawił się także w prozie (*Krzyżacy*) takiej znakomitości, jak Henryk Sienkiewicz (1846–1916). Ten zamiłowany myśliwy, w sposób fascynujący opisujący przyrodę, tak przedstawia polowanie na króla puszczy (ryc. 27):

Tymczasem rogi i granie psów ozwało się jeszcze bliżej, aż nagle po prawej stronie boru rozległ się ciężki tupot, trzask łamanych krzewów i gałęzi – na drogę wypadł z gestwiny, jak piorun, stary brodaty żubr z olbrzymią, nisko pochyloną głową, z krwawymi oczyma i wywalonym ozorem, zziąjany, straszny. Trafiwszy na wyrwę przydrożną, przesadził ją jednym skokiem, upadł z rozpędu na przednie nogi, ale podniósł się i już, już miał skryć się w gestwinie po drugiej stronie drogi, gdy nagle zakreślił, ryknął okropnie i runął jak rażony grochem na ziemię. Zbyszko wychylił się zza drzewa, napiął swoją kuszę i zbliżył się gotów do strzału ku leżącemu bykowi, którego zadnie nogi, kopały jeszcze ziemię (23).

Ryc. 27. Polowanie na żubra, ilustracja Krzyżaków, S. Batowski-Kaczor, 1900 r. [9]

Do podań ludowych o puszczech nawiązuje w wierszu *Pieśń o Ojczyźnie* Kornel Makuszyński (1884–1953):

Las drży, gdy stąpa bóg, największy
z bogów,
A wichry przed nim, jak psów
gończych sfora,
Co spieszy zwierza wyruszyć
z bartogów,
Bo o północy jest obławy pora
Tysiąc zawyło w mroźniej gęstwinie
rogów,
A z bagien widmo wstaje wnet potwora:
Krwawy łeb żubrzy krótka dźwiga
szyja,
Podniósł dłoń Perkun, gromem go
zabija.
Potem mu płata pierś i bierze w dłonie
Żubrowe serce, pełne wielkiej mocy,
Krew pije ciepłą stary bóg w koronie
I w gąszcz zapada, podobny do nocy (24).

W okresie Młodej Polski tworzył Tadeusz Miciński (1873–1918). W swoich utworach wielił ojczyznę, czego przykład mamy w utworze *Król w Osiaku*; żubr ukazany jest w nim jako symbol piękna polskiej przyrody:

Polszcza... kochałem ja się w twych
rumieńcach,
Którymi zorza wschodziła z za boru -
I w twoich złotych warkoczach,
i w żeńcach,
I w błyskawicach letniego wieczoru,
I w ryku żubrów idących na spoj...
Od szloch pięknie pierś...Boh mój! (25).

Fragment powieści *Krzyżowcy* Zofii Kossak-Szczuckiej (1890–1968) stanowi próbkę pięknego i bogatego stylu, jakim opisuje las, poświęcając fragment żubrowi:

Drąc się przez chaszczę, wspinając na wzgórza wonne macierzanką, pozłoczone rozchodnikiem, kryjąc się po pas, po uszy końskie w paprociach, brodząc przez mialkie, rozlane szeroko jeziora, w których rosły krzewy i drzewa – płoszyli fukające stada dzików i brodate byki żubrze, pasące się pojedynczo na polanach (26).

Znane są powieści, wspomnienia i reportaże Melchiora Wańkowicza (1892–1974). Z książki *Na tropach Smętka* pochodzi przytoczony fragment:

Czterysta żubrów wówczas padło na tym bezwstydnym jajle, przez dwóch Niemców wyczynionym w Puszczy Malborskiej. Od tego czasu nie ma w niej żubrów (27).

Motyw dawnych królewskich polowań na żubry pojawia się u poety, prozaika i bajkopisarza Juliana Ejsmonda (1892–1930) w opowiadaniu *W puszczy*. Polowania były długo zajęciem dla wybranych – łowy stały się szczególnym *theatrum*, w którym rozgrywał się spektakl władzy:

Dzieje ich pisane były w starych kronikach głoskami królewskich łowców, czerwonymi od posoki zwierza i od krwi śmiałych myśliwców... Gdziekolwiek spojrzemy w zamierzchną przeszłość, dążąc tropami minionych stuleci, zawsze i wszędzie w mroku puszczy pierwotnej spotkamy mocarzy boru – żubry odyńce. Jak żywioł pełne nieokiełznanej, druzgocącej potęgi, przed którą drżało wszystko: las, zwierza, a nawet nieustraszony łowca... Królom tylko wolno było na nie polować. Tylko królom, którzy byli najdostojniejsi wśród ludzi, tak jak one były najdostojniejsze wśród dzikiego zwierza. A wówczas wrzała walka dwóch potęg: ludzkiej i zwierzęcej, walka na śmierć i życie. I zmagaly się tak dwie moce w puszczy dzikiej i groźnej,

aż nie stało na ziemi naszej – królów. Żubry przetrwały (28).

Igor Newerly (1903–1987) często łączył romantyczne postawy swoich bohaterów z surowością codziennego życia i natury. W swojej autobiograficznej opowieści *Zostało z uczyty bogów* wspominał wielokrotnie o żubrach:

Żubry budziły strach, podziw, zaciekawienie, czasem współczucie, niepodobna przecież nie litować się nad wiekowym bykiem, jak długo i ciężko umiera, przewraca się z boku na bok pod dębem i co westchnie, to się puszcza odezwie bliźniaczym, głuchym pojękiem. Albo taka nieplodna żubrzyca, co nie mogąc się doczekać własnego maleństwa uprowadza, biedną, jałoweczkę z babciniego stada (29).

Również w utworach myśliwskich żubr wzruszał swoim pięknem, spokojem i historycznym znaczeniem istnienia. Takim odnajdujemy go w tomiku wierszy (z 2006 r.) zatytułowanym *Obrazki łowieckie* Krzysztofa J. Szpetkowskiego:

*Jakże smutnym spojrzeniem ogarnia
puszczy ostępy, gdzie niegdyś
Uroczyść przestrzenie przemierzał
na wolności
Tylko królów godny – sam będąc
królem...
Dziś ostały dla chwały pośród resztek
kniei
Niczym pomnik i symbol Przyrody
Potomnych niosąc pośród wrzawy
świata
Przesłanie otchłani wieków (30).*

Żubry pojawiały się także w literaturze dziecięcej. Jan Brzechwa (1898–1966) pisał liryczno-groteskowe utwory, w tym krótkie wierszyki o zwierzętach. Także o żubrze:

*Pozwólcie przedstawić sobie:
pan żubr we własnej osobie.
No, pokaż się żubrze. Zróbże
minę uprzejmą, żubrze.*

oraz
*Nie radzę nikomu trzymać żubra
w domu,
bo żubry niektóre są bardzo ponure (31).*

Mieszkańców Puszczy Białowieskiej przybliży młodemu czytelnikowi także Jan Jerzy Karpiński (1896–1965) w cyklu bajek pod tytułem *W prastarej puszczy*. Poniżej fragment bajki *Uparciuch*:

Gdyśmy dochodzili do wywrotu, zza ściany jego płaskiego systemu korzeniowego ukazała się nagle brodata głowa z pięknymi półksiężycami rogów, rozdętymi nozdrzami i groźnie łyskającymi ślepiami. Struchleliśmy z przerażenia. Cofnąć się było za późno. Strażnik

rzucił drążek i skoczył ku najbliższemu świerkowi. Ja stałem oszołomiony, gdyż w tej samej chwili ujrzałem leżącego na ziemi, tuż pod nachyloną głową matki, małego, kosmatego żubrzyka. Żubrzyca wydała z siebie gardłowy chrap przypominający raczej krótkie rzenie i skoczyła błyskawicznie w ślad za uciekającym. Ujrzałem jeszcze, jak podobny do dużego pluszowego niedźwiadka żubrzyk uniósł się na zadzie i kłęcząc na cienkich przednich nóżkach, próbował wstać z ziemi, po czym uskoczyłem w tył i pobiegłem z powrotem. (32).

Żubr – potężne zwierzę budzące respekt, pożądaną obiekt łowów książąt i królów wszedł do naszego języka potocznego i obecny jest w przysłowiach myśliwskich. Emanująca siła i energia żubra niejednokrotnie potrafiła do tego stopnia porazić myśliwych, że nie patrząc na wcześniej ustaloną strategię, łamali szyki, a kulminacyjny moment polowania przypominał bezładną strzelaninę. Sytuacje takie obrazowane są w powiedzeniach (33):

*Zmierzają by na żubry
By w żubry w się strzelają
Strzelać by w żubra.*

Część myśliwskich przysłów niektórych cechy przypisuje jednocześnie żubrowi i turowi, co wynika z faktu, że w przeszłości gatunki te często były ze sobą mylone. Przykładami tego typu powiedzeń są chociażby:

*Chłop jak żubr (tur)
Chodzi jak żubr (tur)
Ryczy jak żubr (tur)*

Neograniczona wolność to kolejne określenie stosowane wymiennie dla różnych zwierząt (żubr, orzeł, sokół). Spotkać się więc można z różnymi wersjami przysłówia:

Buja sobie jak żubr w puszczy.

Postać żubra nieustannie przewija się w kulturze polskiej, gdyż ponadczasowy jest wdzięk i majestat tego gatunku, będący źródłem inspiracji artystycznych. Współczesne wizerunki żubra na logach instytucji, fundacji, etykietach alkoholi, znaczkach pocztowych, monetach, w reklamie i w formie niezliczonych pamiątek stanowią nawiązanie do jego symboliki, na kształt której wpływ miały historia, tradycja, wierzenia. Jako zwierzęcy symbol łączy nas z naszą pierwotną naturą. Z tą częścią duchowości, która do niczego nie jest zobowiązana, donikąd nie dąży i niczym zewnętrznym nie musi się usprawiedliwiać.

Również obecnie, w epoce komputerów, iPadów, smartfonów, przetrwały ściśle i żywe związki człowieka ze zwierzętami. Towarzyszą mu one od najwcześniejszego dzieciństwa jako bohaterowie bajek, historyjek obrazkowych, wierszy i opowiadań, czy jako zwierzęcy przyjaciele. Są żywymi symbolami namiętności, uczuć i cech ludzkich, nosicielami ukrytych prawd o nas samych.

Piśmiennictwo

1. Trissider J.: *Słownik symboli*. Wydawnictwo RM, Warszawa 2001.
2. *Sztuka świata*. Tom 1. Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1989.
3. Szych D.: *Kulturotwórcza rola żubra*. European Bison Conservation Newsletter Vol. 1, Stowarzyszenie Miłośników Żubrów, Warszawa 2008.
4. Gloger Z.: *Encyklopedia staropolska*. Druk P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa 1900–1903.
5. Kopera F.: *Dzieje malarstwa w Polsce*. Cz. III. Trzaski, Evert i Michalski, Warszawa 1929.
6. Kiełczewski J., Wiśniewski B.: *Kulturotwórcza rola lasu*. Wydawnictwo Akademii Rolniczej, Poznań 2004.
7. Samojlik T.: *Żubr w sztuce na przestrzeni wieków*, [w:] *Żubr. Zagłada i ocalenie*. Stowarzyszenie Uroczysko, Supraśl 2005.
8. Kern P.: *Wilhelm Kuhnert (1865–1926) Ölgemälde, Aquarelle und Grafik*. Galerie G, Heidelberg, 2004.
9. www.kazina.pl

10. Pol W.: *Rok myśliwca z rysunkami Juliusza Kossaka*. Nakład Księgarni J. Żupańskiego, Poznań 1870.
11. en.wikipedia.org/wiki/Mihály_Zichy
12. Sorokina G. V.: *Khudozhnik „tsarskoikhoty” Nikolai Samokish*. Moskovskii Zhurnal 1, 2004.
13. Karcow G.: *Beloweżskaja Pušča*. Artist. Zaved. A. F. Marksa: 1–14, Petersburg 1903.
14. Parnikoza I.: *Żubr w kulturze ukraińskiej: trudny szlak i niepewny finał*. European Bison Conservation Newsletter Vol 5, Stowarzyszenie Miłośników Żubrów, Warszawa 2012.
15. www.blogbialystok.pl
16. Puchalski W.: *Bezkrwawe łowy*. Nasza Księgarnia, Warszawa 1966.
17. Makowski M.: *Żubr w heraldyce polskiej*, [w:] *Żubr. Zagłada i ocalenie*. Stowarzyszenie Uroczysko, Supraśl 2005.
18. Nowicka E.: *O czym mówi libretto czyli zaproszenie do lektury tekstu Wolnego strzelca Webera*. Operowania 6 (7), 2003.
19. Okołów Cz.: *„Pieśń o żubrze” M. Hussowskiego – poemat trzech narodów*, [w:] *Żubr. Zagłada i ocalenie*. Stowarzyszenie Uroczysko, Supraśl 2005.
20. Kobryńczuk F.: *Żubr w „Pieśni” Mikolaja Hussowskiego i w polskich opracowaniach monograficznych*. Agricola 46, 47, Warszawa 2000.
21. Krzemiń M. P.: *Tradycja i zwyczaje łowieckie*. KAW, Warszawa 1990.
22. Mickiewicz A.: *Pan Tadeusz*. Nakładem Księgarni J. Przeworskiego, Warszawa 1834.
23. Sienkiewicz H.: *Krzyżacy*. PIW, Warszawa 1988.
24. Makuszyński K.: *Poezje wybrane*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988.
25. Miciński T.: *Poezje*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.
26. Kossak-Szczucka-Szatowska Z.: *Krzyżowcy*. PIW, Warszawa 1990.
27. Wańkowicz M.: *Na tropach smęta*. Wydawnictwo Polonia, Warszawa 1989.
28. Ejsmond J.: *Las w poezji polskiej*. Kalendarz Leśny Informacyjny 3, 1928.
29. Nowy I.: *Zostało z uczy bogów*. KAW, Warszawa 1962.
30. Szpetkowski K. J.: *Obrazki łowieckie*. Wydawnictwo W.A.-B., Warszawa 2006.
31. Brzechwa J.: *Bajki*. Nasza Księgarnia, Warszawa 1952.
32. Karpiński J.: *W prastarej puszczy*. Nasza Księgarnia, Warszawa 1955.
33. Dynak W.: *Łowcy, łowy, zwierzyzna w przysłowiach polskich*. Wrocławskie Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki, Wrocław 1993.

Dr Danuta Szych, Katedra Szczegółowej Hodowli Zwierząt, Wydział Nauk o Zwierzętach SGGW, ul. Ciszewskiego 8, 02–786 Warszawa, e-mail: danuta_szych@sggw.pl